

Таким чином «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні» З.Л. Фиша не лише фіксують зникаючий традиційний світ Чигиринщини, а й дають уявлення про багатство і розмаїття пам'яток історико-культурної спадщини краю та є цінним джерелом для їх відновлення. Пошук і аналіз нових подібних джерел дасть можливість відтворення загальної картини стану пам'яток краю у XIX – на початку XX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Фиш Зенон-Леонард. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/142942/%D0%A4%D0%B8%D1%88.
2. KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU // Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S.105–126.
3. ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KLOSY. – Czasopismo ilustrowane tygodniowe. – №670. – Т. XXVI. – Warszawa 20 kwietnia – 2 maja 1878. – S. 276.
4. Epsztein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 590 s.
5. ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KLOSY. – Czasopismo ilustrowane tygodniowe. – № 674. – Т. XXVI. – Warszawa 18(30) maja 1878. – S. 348.
6. Александрович М. Из Канева в Чигиринь и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с.
7. Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T.1: szkice z wędrowek po Ukrainie. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – 286 s.

Диденко Я.Л. Древности Чигиринщины в «Историях и пейзажах: очерках из блужданий по Украине» З.Л. Фиша (Тадеша Падалицы)

Статья посвящена ценному источнику по истории Средне-го Поднепровья – сочинению польского новеллиста и публициста З.Л. Фиша «История и пейзажи: очерки из блужданий по Украине». Его дорожные записки содержат сведения о памятниках историко-культурного наследия Чигиринщины середины XIX в.

Ключевые слова: З.Л. Фиш, Чигиринщина, памятники историко-культурного наследия, дорожные записки.

Didenko Ya.L. Ancients of Chyhyryn region in «Stories and landscapes: essays on wandering around Ukraine» of Z.L. Fish (Tadeush Padalytsia)

The article is devoted to a valuable source in the history of the Middle Dnieper – the essay by Polish novelist and publicist Z.L. Fish «Stories and landscapes»: essays on wandering in Ukraine». His travel notes are containing information about the monuments of the historical and cultural heritage of the Chyhyryn region of the middle of the XIX century.

Key words: Z.L. Fish, Chyhyryn region, monuments of historical and cultural heritage, travel notes.

19.02.2019 р.

УДК9+94(367)329051/058

Н.А. Котельницький

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ОЧИМА ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ: ВІЗІЯ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА (1843–1928)

У світлі імперської політики імператора Олександра II по відношенню до неросійських периферій Російської імперії показані офіційні прояви антиукраїнської політики російського деспотизму, візія І. Петрункевичем російсько-українських відносин. Розглянуто особисте ставлення І. Петрункевича до «українського питання» у Російській імперії другої половини XIX ст. і запропоновані ним реформаційні шляхи вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: І.І. Петрункевич, «українське питання», російсько-українські відносини, український національний рух, російське самодержавство, українська аристократія.

Епоха Великих реформ (1856–1874), так чи інакше, вимушено ініційована імператором Олександром II, стала доленосним періодом в історії Російської імперії. Заявлені і розпочаті у державі трансформації привели до небувалого до того вибуху громадських надій, зростання національної самосвідомості і людської гідності, розвитку альтернативних монархії політичних течій. Прогресивній частині соціуму країни здавалося, що у світлі проведених модернізацій повинна істотно змінитися й імперська політика російського самодержавства, зокрема – по відношенню до неросійських периферій. На першому етапі свого правління Олександр II частково виправдав обґрунтовані ілюзії демократичної частини суспільства. Однак, відразу після жорсткого покарання національно-визвольного повстання у Царстві Польському (1863), усе принциповим чином змінилося.

Російська монархія почала проводити цілеспрямовану політику по «вгамуванню» національних рухів, наприклад, українського, шляхом упродовження реакційних законодавчих актів – Валуєвського циркуляра (1863) і Емського акта (1876), які проголошували про те, що «малоросійської» в термінології Російської імперії, тобто української мови не існує, а отже відсутній і український народ, етнос, нація. Ці юридичні документи офіційно забороняли навчання українською мовою, закривали діяльність українського театру, нівелювали функціонування українського національного музичного фольклору, ліквідували видання україномовної літератури та преси, забороняли ввезення українських видань з-за кордону. Дійшло до того, що заборонявся спів українською мовою, вживання української абетки у нотах музичних творів [1]. Брутальний російський націоналізм і шовінізм, образа національних почуттів українців спонукали опозиційний політикум, до якого, поза усяким сумнівом, належав і яскравий представник української національної аристократії, засновник земського ліберального руху в імперії – Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928), шукати альтернативні шляхи вирішення «українського питання» [2].

У своїх мемуарах І. Петрункевич чітко розрізняв категорії «Вітчизна» і «Батьківщина». Першою для нього була Російська імперія, другою – Україна [3, с. 4]. Як бачимо, будучи юридично російським дворянином, Іван Ілліч усвідомлював себе українцем за національністю, що свідчить про його безумовну етноідентифікацію.

Ось як описав І. Петрункевич у своїх мемуарах, на його погляд, сутність проблем російсько-українських відносин: *«Украинский народ имеет свои особенности, свой очень близкий к великорусскому, но особенный язык, свой национальный характер, свой тип, свою особенную историю, поскольку несколько столетий жил отдельной государственной жизнью. Этот народ не был побежден оружием своего северного брата, но оба объединились добровольно как равный с равным, ради самозащиты от внешних врагов. При таких условиях сохранение национальных особенностей...не могло не удивлять, ни тем больше провоцировать подозрения и преследования их проявлений. Но российско-немецкое правительство, не ощущая твердости своих собственных корней, придерживалось политики нивелирования по одному заранее установленному образцу, и все другое признавало нужным унижения и уничтожения. На этой почве и выросло «украинофильство», постепенно при помощи немецких и австрийских помощников превращенное в «сепаративное движение», или «самостийность» Украины. Я могу утверждать с полной уверенностью, что между «украинофильством» и «сепаратизмом» не было ничего общего и преследование «украинофилов» было одной из главных причин его перехода к идее об отделении Украины и превращения ее в самостоятельное государство...Но творцом «самостийности» Украины был российский централизм, brutальный и бессмысленный...»* [3, с. 23].

Отже, політик наполягав на рівноправному існуванні двох гілок східного слов'янства – росіянах і українцях, їх добровільному об'єднанні перед зовнішніми загрозами, принципово визнавав існування українського народу і його багатовікову державність, але заперечував так званій «колоніальний статус» українських етнічних територій у Російській імперії, оскільки росіяни не завоювали українців силою зброї. Цілком очевидно, що І. Петрункевич мав на увазі Переяславські угоди 1654 р. між Московським царством та Гетьманщиною – першим українським державним утворенням. Однак, він категорично засуджував національну політику російського монархічного режиму, спрямовану на системне і методологічне знищення національних особливостей етносів, які складають імперію.

Провідний спеціаліст української еміграційної науки з історії земств О. Моргун у своїх концептуальних працях яскраво і докладно пояснив специфіку метаморфози відносин українського нобілітету до російського престолу і правлячої кліки. Він писав: *«...українське почуття українського дворянства природне, неминуче явище, яке виникало з голосу крові – з походження від*

української старшини, від українського козацтва, з оточення національної стихією, з історичних традицій ...». На його переконання, імперативною нормою більшості спадкоємців української козацької старшини, що і проявилася у політичній позиції земських інституцій, була системна опозиція російсько-німецькому абсолютизму і постійне фрондування з урядом та царською бюрократією. Власне, це було проявом української «земщини», для якої було характерним недружнє позиціювання по відношенню до російської чиновницької «опричнини». У середовищі української аристократії спостерігалася станова самодостатність, а саме – визнання своєї переваги над «жалуваним», російським дворянством, якому цей статус був подарований за службу, у той час як більшість української козацької старшини здобула собі привілеї кров'ю і військовими подвигами. Така гордіня українського дворянства – «шляхетства» свідчила про те, що ніхто і ніколи не забував про своє походження від лицарства козацького [4].

Зазначені ментальні конструкти сформували специфічну модель вирішення «національного питання» у Російській імперії, у тому числі й «української проблеми», у середовищі представників земського ліберального руху, де опозиційний нобілітет, у тому числі українського походження, займав панівне становище.

У своєму листі до В. Вернадського у 1917 р. з приводу україно-російських відносин І. Петрункевич писав: *«... На Украине моя родина, – там протекла почти половина моей жизни,...с Украиной я связан не только холодными идеями права и государственного единства России, но и чувствами, коренящимися в крови, в воспоминаниях и впечатлениях природы, в звуках народного языка, во всем, что накладывает неизгладимую печать на человека и отмечает его национальное происхождение. Но все эти местные влияния не заслоняют во мне всей родины, и единство России для меня не только государственная идея или сожительство двух национальностей, а живое и неделимое целое, имеющее свое удивительно художественное и бесспорное отображение в таких одаренных людях, как Гоголь и Короленко, у которых украинское и русское, как частное и общее, отразилось с необыкновенной ясностью. Попробуйте отделить в них украинское от русского: не получится ни того, ни другого, живое будет превращено в мертвое...Гоголь и Короленко в своем творчестве пошли за Пушкиным и признали своим и язык восточных славян, не изменяя своей родине Украине...»* [5, с. 221].

Фрагмент листа переконливо свідчить – для І. Петрункевича український і російський народи були невід'ємними гілками «східнослов'янської цивілізації», етноси не були «іногородцями». Саме тому мовний білінгвізм у формі природної двомовності і культурний плюралізм взаємного проникнення двох етносів був закономірним явищем історичного процесу. Як стверджував у своїх епістолярних нотатках політичний соратник діяча

– В. Вернадський, І. Петрункевич був противником будь-яких національних рухів, оскільки, в його уявленнях, це було проявом антидемократизму [6, с. 222].

Іван Ілліч у своїх легендарних мемуарах визнавав існування етнічно російських та українських губерній у Російській імперії, але вважав, що різниця між ними була не більшою, ніж між французькими провінціями Нормандією та Провансом. Українські і російські губернії, на переконання політика, були заселені не різноплебними етносами, для щастя яких була необхідна політична незалежність, а двома гілками східнослов'янської цивілізації, яка мала географічне поширення від Північного до Чорного морів. Російська мова – універсальний інструмент великої слов'янської комунікації була зрозумілою і українцям. Усі етнокультурні відмінності між українцями та росіянами були такими ж природними маркерами, які характерні для великої родини слов'янства – західного і південного.

І. Петрункевич особливо підкреслював, що будь-які прояви ненависті українців до росіян – явище не етнокультурне, а штучне, рукотворне, яке спровоковано позицією правлячих політичних еліт і, як наслідок, відображається в інтелектуальних рефлексіях національного сегменту інтелігенції. Діяч був переконаний, що головною проблемою Російської імперії є її крайня централізація, а тому основним фундаментом вирішення більшості проблем повинна бути широкомасштабна децентралізація влади і федералізація Російської імперії за економічним принципом. Такий підхід він вважав ідеальним у справі вирішення національних протиріч, оскільки при цій моделі зникає тиск великих національних груп на малі, що сприяє процесам послаблення національної нетерпимості [3, с. 296–297].

Представник сучасної української історіографії О. Надтока, вивчаючи позицію російської ліберальної та революційної громадськості по «національному питанню», прийшов до висновку, що вона була сформована на основі двох ідеологем. По-перше, ліберальна інтелігенція, і у тому числі І. Петрункевич, у силу домінування соціальних проблем на тлі де-факто рабовласницького ладу Російської імперії, не вважала першочергово важливою проголошену О. Бакуніним і О. Герценом тезу про національно-орієнтований демократизм. Це й обумовило відсутність у практичній діяльності лібералів та революціонерів «національного», як категоричного імперативу. По-друге, у другій половині XIX ст. панівною філософською доктриною був надзвичайно актуальний і популярний західноєвропейський позитивізм. Позитивісти пропагували космополітизм, ідею інтеграції народів в єдину інтернаціоналістичну спілку і розкриття, таким чином, ідей загальнолюдяності. «Національне питання» позитивісти розглядали як «яблуко розбрату», а тому воно не було для них актуальним. Усі спроби кардинального вирішення цієї проблеми у Російській імперії сприймалися як невиправдана спроба її державної

дезінтеграції. Поблажливе ставлення до «національного питання» з'явилося у ліберальній інтелігенції країни лише після початку гострої боротьби радикальної опозиції з урядовими колами [7, с. 8–9, 13].

У цілому, погоджуючись з викладеною думкою, зауважимо, що позиція І. Петрункевича – типовий приклад політичної філософії загальноімперських громадських лідерів, які були етнічними українцями. І українська, і російська національна природа були їм однаково близькими. Вони не бачили жодного найменшого протиріччя у тому, що ідентифікували себе як з українським національним рухом, так і з загальноімперським визвольним рухом. І. Петрункевич належав до тієї домінуючої частини української національної аристократії, яка, отримавши освіту у столицях імперії, можливість швидкого кар'єрного росту, переваги та бенефіції російського дворянства (1782–1785), усвідомлювала себе, у першу чергу, підданими російського монарха і громадянами величезної імперії. Але, оскільки обставинами народження, походження, проживання, служби і сімейними зв'язками, вона була пуповиною пов'язана з українськими етнічними землями, зокрема – з так званою Малоросією, то остільки вона і реагувала на репресивні та каральні заходи російського деспотизму по відношенню до українства, відчуючи себе невід'ємною частиною українського етносу. Вказана метаморфоза й зумовила унікальну дихотомію та дуальність політичної позиції української національної еліти, яка вже погодилась стати частиною російського культурного простору.

У результаті з'явилася славетна формула політичного консенсусу: між «національним» і «соціальним». З одного боку, етнічні українці вкрай болісно сприймали несправедливе та брутальне ставлення російської монархії до українських національних почуттів й сподівань; з іншого – вони не бажали втрачати привабливих перспектив свого майбутнього, враховуючи конкурентоспроможність «русского мира», а також надання привілей російського дворянства українській національній аристократії. Так виглядав баланс ідеалів І. Петрункевича. Не будучи «україноорієнтованим» політиком, Іван Ілліч все ж шукав компроміс – прийнятну модель, яка б ліквідувала всякого роду гоніння російського самодержавного режиму на український національний рух і сконструювала б той перелік мінімальних автономних свобод, які б влаштували суспільство українських етнічних земель. Якщо ж говорити більш глобально, то по відношенню до національних проблем І. Петрункевича можна вважати, скоріше, апологетом США і прихильником американської етнополітичної моделі, але не шанувальником панславізму, а тим більше – панрусизму.

У зв'язку з цим дуже важливо, на наше переконання, відзначити ще одну обставину. У кінці XVIII ст., в умовах вже відкритої імперської політики російського деспотизму по відношенню до Гетьманщини, українська національна аристократія прийняла вкрай прива-

бливу пропозицію російського абсолютизму і обміняла українську автономію у складі Російської імперії на бенефіції і преференції російського дворянства – усі права неросійського нобілітету були зрівняні. Звісно, у такій ситуації важко було чекати патріотичної позиції від української еліти. На початку XIX ст. у цілому було завершено процес інкорпорації більшої частини українських етнічних земель та інтеграції їх населення у Російську імперію, але без найменших натяків на будь-яку автономію, і під новими, штучними, імперсько-шовіністичними назвами – Малоросія, Південно-Західний Край, і колонізоване, господарчо освоєне українським етносом «Дике Поле» – Новоросія. У цих умовах будь-які реальні шанси на створення суверенної української держави були втрачені. Зважаючи на це, позиція, декларована І. Петрункевичем по «українському питанню», виглядала максимумом для досягнення і прийнятним імперативом у переговорному процесі з верховною владою держави.

Треба сказати, що політична філософія І. Петрункевича щодо розв'язання «української проблеми» проявилася й у практичній роботі політика, зокрема – у період служби у мирових судових установах Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Як відомо, інститут повітових урядників у Російській імперії, крім усього іншого, займався виконанням реакційних законів у національній сфері. Так, нові провінційні поліцейські рішуче і наполегливо ліквідували будь-які публічні прояви функціонування національного музичного фольклору, наприклад, побутування українських народних хорових колективів, які збирались на вечорниці та виконували функцію своєрідної релаксації для народу. Урядники, виконуючи юридичні норми Емського акту, який офіційно забороняв не тільки спів українською мовою, а й навіть музичні нотні записи з українською абеткою, системно, методологічно і регулярно складали поліцейські протоколи на народних співаків і співачок, направляли їх у мировий суд, притягаючи цих людей до відповідальності за «порушення тиші та громадського спокою», які вносили дискомфорт у «консонанс» життєдіяльності повітових чиновників і поліцейських. І. Петрункевич, як дільничний мировий суддя, принципово залишав без наслідків ці протоколи, прекрасно розуміючи, що мова йде про приклад згубної політики монархії щодо превентивних репресивних заходів по відношенню до українського національного руху, метою якої була нейтралізація будь-яких проявів так званого «малоросійського сепаратизму» [3, с. 24].

Узагальнюючи вищевикладене, вкажемо на те, що І. Петрункевич був прихильником виключно реформістського варіанту розв'язання національних протиріч. Оптимальним вирішенням «українського питання» він вважав надання українським землям культурно-національної, адміністративно-територіальної та соціально-економічної автономії на основі самого широкого місцевого самоврядування, тобто повномасштабної децентралізації влади і федералізації державного устрою

Російської імперії. Він виключав лише можливість політичної автономії в умовах, що склалися у другій половині XIX ст., оскільки вважав українців двомовною нацією, з природнім білінгвізмом та культурним плюралізмом взаємопроникнення з російським етносом. Політик не вважав українців «інородцями» по відношенню до росіян, що свідчить про невизнання діячем так званого «колоніального» статусу українських земель у складі Російської імперії. На наше переконання, приклад І. Петрункевича як найкраще ілюструє сутність феномену лояльності української національної аристократії до російської монархії.

Резюмуючи, відзначимо, що І. Петрункевич у досліджуваній історичний період, на наш погляд, цілком усвідомлював усі перспективи, які міг отримати «український світ» при інкорпорації та інтеграції зі східним слов'янством, і вибудовував на цьому ґрунтовний і тверезий політичний розрахунок: починаючи від культурно-релігійного чинника, економічного і соціального прогресу до отримання політико-правових преференцій у галузі державного управління, місцевого самоврядування та муніципального розвитку, широких можливостей кар'єрних перспектив для української національної бюрократії. Нам видається, що історіософія та етнополітичні конструкції І. Петрункевича щодо «українського питання» були цілком природнім продуктом суспільної думки «імперської епохи» XIX ст. у Східній Європі.

ПОСИЛАННЯ

1. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в Российской империи. – К.: Laurus, 2013. – С. 39–51; 111–132; 196–224.
2. Див., наприклад: Котельницький Н.А. І.І. Петрункевич та національне питання у Російській імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект / Н.А. Котельницький // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 128–133; Він же. Российско-украинские отношения в системе этнополитических взглядов И.И. Петрункевича / Н.А. Котельницький // Актуальные проблемы гуманитарных наук (социальная работа, педагогика, психология, социология, история, политология). – Вып. 7 / редкол.: Е.П. Комаровская и др. – М.: Изд-во РГСУ, 2009. – С. 74–76; Він же. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.) / Н.А. Котельницький. – Дисертація... канд. іст. наук. – К., 2012. – 200 с.; Він же. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.) / Н.А. Котельницький. – Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2012. – 20 с.; Він же. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк / Н.А. Котельницький. – М.: Летний сад, 2015. – 124 с.; Він же. Иван Петрункевич: истоки / Н.А. Котельницький // Русское слово. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. – 2016. – № 7. – С. 20–21; Він же. Династія козацьких дворян. Петрункевичі: етносоціальне коріння та генеза походження / Н.А. Котельницький // Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці. – 2017. – № 4. – С. 6–7, та інші.
3. Петрункевич І.І. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / Под ред. А.А. Кизеветтера / И.И. Петрункевич. – Прага: Б. и., 1934. – 472 с.
4. Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 56–68.
5. Вернадский В.И. «Я верю в силу свободной мысли» / В.И. Вернадский // Новый мир. – 1989. – № 12. – С. 204–221.
6. Вернадский В.И. «Основа жизни – искания истины» / В.И. Вернадский // Новый мир. – 1988. – № 3. – С. 202–233.
7. Надтока О.М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII – початок XX століття). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К. – 2001. – 21 с.

Котельницький Н.А. «Український вопрос» в Российской империи второй половины XIX века глазами земского либерализма Северной Украины: позиция И.И. Петрункевича (1843–1928)

В свете имперской политики императора Александра II по отношению к нерусским перифериям государства показаны официальные проявления антиукраинской политики российского деспотизма, видение И. Петрункевичем российско-украинских отношений. Рассмотрены личное отношение И. Петрункевича к «украинскому вопросу» в Российской империи второй половины XIX века и предлагаемые им реформационные пути решения этой проблемы.

Ключевые слова: И.И. Петрункевич, «украинский вопрос», российско-украинские отношения, украинское национальное движение, российское самодержавие, украинская аристократия.

Kotelnitskyi N.A. «Ukrainian issue» in the Russian Empire in the second half of the XIX century by the eyes of the zemsky liberalism of the North Ukraine: the position of I.I. Petrunkevych (1843–1928)

In the light of the imperial policy of Emperor Alexander II in relation to the non-Russian peripheries of the state, official manifestations of the anti-Ukrainian policy of Russian despotism, I. Petrunkevych's vision of Russian-Ukrainian relations are shown. The personal attitude of I. Petrunkevych to the «Ukrainian question» in the Russian Empire of the second half of the nineteenth century and the proposed reform ways for solving this problem are considered.

Key words: I.I. Petrunkevych, «Ukrainian question», Russian-Ukrainian relations, Ukrainian national movement, Russian autocracy, Ukrainian aristocracy.

31.01.2019 р.

УДК 930.25:651.9:352.9]:908(477.41–21 Переяслав)«18»

*Л.М. Шкіра
М.В. Шкіра*

**ГУБЕРНСЬКІ І ЗЕМСЬКІ ШЛЯХИ
СПОЛУЧЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗВІТІВ ТА ПОСТАНОВ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА)**

У статті, на основі звітів та постанов Переяславського повітового земського зібрання, розглядається стан сухопутних шляхів Переяславського повіту у 1867–1900 роках.

Ключові слова: Полтавська губернія, Переяслав, повіт, дорога.

У сучасному світі неможливо уявити собі жодного виду господарської діяльності без участі транспорту, особливо сухопутного. Його мобільність і ефективність залежить у першу чергу від щільності та якості доріг.

Зародження і формування сухопутних шляхів має давню історію. На Переяславщині їхньому стану почали приділяти увагу лише на початку ХІХ ст., коли за часів управління Полтавською губернією князя Куракіна уздовж поштових і транспортних доріг, на відкритих місцевостях, почали насаджувати дерева, щоб видно було напрямок дороги для їзди взимку [2, с. 278].

Малодосліджена тема шляхів сполучення Переяслав-

щини в кінці ХІХ ст. побіжно піднімалася у ряді робіт із краєзнавства, однак об'єктом спеціального дослідження до цього часу не була. Недостатня вивченість теми, виявлення нових фактів про будівництво, благоустрій і постійне утримання шляхів Переяславщини визначили актуальність даного дослідження.

Новизна дослідження полягає в тому, що авторами вперше проаналізовано матеріали Переяславської земської управи кінця ХІХ ст., пов'язані з будівництвом та утриманням шляхів сполучення.

У середині ХІХ ст. внутрішні дороги, що з'єднували міста, села, хутори, уже склали мережу шляхів сполучення. Як писав М. Арандаренко, «всі дороги, як поштові, транспортні так і присілкові приведені в узаконену ширину і проїзні, за виключенням непогоди весною і восени, коли із-за великої грязюки проїзд з вантажем не зовсім зручний» [2, с. 277].

З другої половини ХІХ ст. будівництву та утриманню основних шляхів приділялась увага на законодавчому рівні.

При дослідженні теми сухопутних шляхів Переяславського повіту Полтавської губернії зазначеного періоду важливе значення мають журнали і зводи Постанов Переяславського повітового земського зібрання упродовж 1867–1900 років. Але всебічно охарактеризувати стан шляхів конкретного регіону можливо тільки у порівнянні з губернією в цілому, а саме у характеристиці географічного положення, яке також впливало на стан доріг.

У другій половині ХІХ ст. площа Переяславського повіту займала третє місце у Полтавській губернії і становила 3 522 квадратні версти [6, с. 2]. Тут нараховувалося 145 населених пунктів [6, с. 24].

З півночі Переяславський повіт межував із Остерським і Козелецьким повітами Чернігівської губернії, зі сходу – Пирятинським і Прилуцьким, із півдня – Золотоніським повітом Полтавської губернії, із заходу – Васильківським і Богуславським Київської губернії.

Територія повіту займала найбільш низинну частину губернії і представляла собою невисоку, рівнинну місцевість, пересічену заболоченими низовинами, а у придніпровських селах – сипучими пісками. До річок повіту відносились наступні: Трубіж (пересікала увесь повіт), Недра, Альта, Броварка, Карань, Циблі, Супій. Під час розливу береги Трубежа сягали ширини до 750 сажнів (сажень – 2 м 13 см) [6, с. 13]. Велика кількість у повіті річок, низовин, болотистих місцевостей потребувала будівництва значної кількості дорожніх споруд: гребель, мостів, гаток.

Дороги у повіті поділялись на основні та другорядні, або їх ще називали «губернськими» і «земськими» залежно від того, у чієму підпорядкуванні вони знаходилися. До губернських відносились поштові дороги, що з'єднували міста, та транспортні дороги, які вели до великих торговельних пунктів. Дороги другорядного значення слугували для місцевих потреб населення. Це були польові, сільські і міські, а також зимові дороги.